

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ РИЗИКІВ ТА ЇЇ МІСЦЕ В БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ

Розглянуто етапи розвитку теорії ризиків. Визначено місце та необхідність дослідження ризиків в бухгалтерському обліку

Постановка проблеми. Удосконалення моделі соціально-економічного устрою нашої країни, обумовлює виникнення ряду властивостей, які характерні ринковим умовам функціонування економічної системи: збільшення кількості підприємств, поява розширеної інфраструктури, прийняття рішення в умовах невизначеності та ризику тощо. Оскільки ризик є невід’ємною складовою ринкових економічних відносин, виникає об’єктивна необхідність врахування його впливу як на макро-, так і на мікрорівні, а саме на рівні діяльності окремих суб’єктів господарювання, їх структурних підрозділів.

На рівні підприємства – одного з основних суб’єктів ринкової економіки – системою оцінки та відображення ризиків діяльності виступає бухгалтерський облік, оскільки реалізація ризику (у більшості випадків) зумовлює виникнення витрат, які безпосередньо відображаються в обліку. Таким чином, розробка теоретичних основ вивчення ризику в різних сферах діяльності суб’єктів господарювання з врахуванням українських реалій є однією з першочергових задач як в теорії перехідної економіки, так і в теорії бухгалтерського обліку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сутність теорії ризиків, її історичний аспект розглядається в працях таких вчених, як: А.П. Альгин [1], О.В. Васюренко [3], В.В. Вітлінський [4, 5, 6], А.С. Іванілов [9], Л.Н. Івін [9], Г.Г. Кірейцев [17], М.С. Клапків [10], С.І. Наконечний [6], Т.Н. Первозванська [14], А.А. Первозванський [14], Ю. Сенейка [16], О.В. Таран [3], І. Хміля [18], П.І. Юхименко [19] та ін. Праці цих вчених присвячені дослідженням у сфері економіки, підприємництва, фінансів, менеджменту. В обліковій літературі теорія ризику не досліджувалася, хоча в практичній діяльності вже протягом кількох століть використовувалися резерви як інструменти покриття імовірного ризику, який зумовлює для підприємства фінансові витрати.

Метою дослідження є систематизація теоретичних знань стосовно виникнення категорії ризик та процесу її становлення для кращого розуміння сутності ризиків, формування теоретичних основ для їх відображення в обліку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим, як перейти до вивчення теорії ризиків, необхідно з’ясувати походження слова “ризик”. Вважають, що поняття ризику походить від європейських мов: в англійській мові “risk”, в албанській “rezik”, у болгарській “риск”, у російській “риск”, у чеській

“risiko”, у фінській “riski”, у французькій “risque”, в італійській “risco”, у німецькій “risiko”, в іспанській “riesgo” (“скеля”), у португальській означає “стрімка скеля” (“риф”), в румунській “risc” і лише в угорській, крім “riziko”, воно має синонім праугорського походження – “kockazat”.

Проте В.-Р. Гейльман вказує на латинське походження терміну (“небезпека”, “скеля”); Г. Браун підкреслює арабське походження (“risqu”) та запозичення його італійцями; М. Клапків порівнює відповідні ієрогліфічні знаки китайської та японської мов, підкреслюючи кореневу подібність термінів “ризик”, “нещастя”, “страхування”; у тлумачному словнику російської мови В. Даля сутність слова “ризикувати” пояснюється як “пускаться наудачу, ... идти на авось, подвергаться случайности...” [16, с. 206]. В українській мові слово “ризик” теж пов’язують з усвідомленою можливістю небезпеки.

У первісному ладі економічна діяльність була пов’язана з полюванням, збиранням природних благ, виготовленням одягу та предметів домашнього користування. Між племенами епізодично здійснювався обмін предметами споживання, але жодних соціально-економічних утворень, орієнтованих на виробництво товарів для обміну, не існувало, а відповідно й категорія ризик не проявлялася.

Перші виробничо-господарські організації виникли в період другого великого поділу суспільної праці – відокремлення ремесла від землеробства (XII-VIII ст. до н.е.) у формі ремісницьких майстерень. Спільна праця людей вимагала свідомої організації та управління: планування, координування, регулювання [18, с. 17]. Можна припустити, що вже в ті часи існували перші прояви сучасних ризиків у вигляді настання стихійного лиха, псування матеріалів та ін. Особливістю даного періоду є те, що явище ризику не розуміли та не визначали, а також не намагалися аналізувати та управляти ним. Отже, перші прояви категорії ризику як суспільної категорії, зародилися з виникненням ремісничих майстерень, орієнтованих на виробництво продукції для її реалізації.

Також існують інші погляди на зародження категорії “ризик”: поява писемності надала можливість фіксувати факти господарського життя, що, в свою чергу, дозволило підраховувати та контролювати результати діяльності, аналізувати події, які відбулися та прогнозувати хід подальших дій суб’єктів господарювання.

У рабовласницькому ладі (IV-III ст. до н.е.) виробництво на основі виробничих майстерень у Давній Греції та Римі досягло найбільшого розквіту. Із розвитком торгівлі почали формуватися торговий капітал та капітал рабовласника. Можна припустити, що з появою ринкових відносин у вигляді торгівлі, категорія “ризик” почала існувати як реальний факт господарського життя. В цей період ризик проявлявся як відчуття небезпеки ведення господарської діяльності, але також не мав обґрунтування і через це був незрозумілим, тому даному явищу не приділяли уваги, не здійснювали його

оцінку та не управляли ним. Це відчуття пояснюється тим фактом, що в 377 та 371 рр. до н.е. одночасно збанкрутувало декілька банків, що змусило власників віддати майно за позовами вкладників або втікати від поручителів і клієнтів. Такі події вимагали пошуку причин занепаду банків та інших неприємних інцидентів, що відбувалися періодично з різними суб'єктами господарювання.

У період феодалізму типовим промисловим підприємством була майстерня, в якій під керівництвом власника працювали підмайстри та учні. Пізніше майстерні об'єднувалися в цехи, почали застосовувати механічні засоби виробництва, внутрішньоцехові та міжцехові форми діяльності [18, с. 17]. Отже, при розгортанні діяльності суб'єктів господарювання відбувається ускладнення процесів управління, аналізу та контролю за діяльністю. Виникають ризики, які пов'язані з процесом виробництва (виробничий, технологічний, майновий, операційний ризики), банківський та кредитний ризики. Окремі суб'єкти господарювання страхували свою діяльність на випадок настання ризику через зрив операції. Наприклад, лихварі, брали вищий відсоток за більш ризиковані позики; банкіри фінансували ризиковані подорожі, сподіваючись на отримання значної винагороди, яка відшкодувала б фактичні витрати та багатомісячне очікування.

Наприкінці Середньовіччя цехова форма виробництва викликала проблему зарегламентованості технологій та управління виробничими відносинами, одноманітністю і традиціоналізмом мислення керівників. Це спричинило появу виробничих організацій підприємницького типу на капіталістичній засадах.

Дослідження категорії ризику почалися ще в 17 ст., теорія ризику займала в економічній теорії та підприємницькій практиці важливе місце. В цей період Б. Паскаль сконструював систематичну модель аналізу майбутніх досягнень (результатів), що дозволяло визначити реальну величину можливих результатів за умови, що вони математично виміряні [22, с. 23]. Це було одніє з перших спроб управління ризиком.

Але вважається, що перша спроба наукового визначення сутності та змісту поняття "ризик" була зроблена німецьким математиком Й. Тетенсом (XVIII ст.). Він запропонував прийняти мірою ризику половину величини стандартного відхилення, вважаючи його обсягом очікуваного збитку страхової установи, який виникає за умовами договору страхування [10, с. 16]. Контраргументом такого твердження стала поширена теза, згідно з якою ймовірність є лише мірою величини ризику, але не може бути ним самим. Своїми працями Й. Тетенс започаткував основи нового наукового напрямку – ризикології, яка знайшла практичне застосування у страхуванні життя [10, с. 16]. Хоча основи актуарних розрахунків, дослідження та групування ризиків вже були закладені в працях вчених Д. Граунта, Я. Вітта, Е. Галлея ще XVII ст. [16, с. 228].

З XVIII ст. починають більш ретельно досліджувати категорію “ризик”, вивчати психологічні особливості прийняття рішення в умовах ризику. Зародженню першої економічної школи передувало тривалий суперечливий період панування меркантилізму, який характеризувався недооцінюванням сфери виробництва та надавав занадто велике значення сфері обігу і торгівлі. Головним багатством вважали золото, матеріальним багатством – продукти споживання, власне тому категорію ризик не розглядали взагалі.

З середини XVIII ст. у Франції з’явилася перша школа економічної думки (школа фізіократів), яка акцентувала увагу на “чистому продукті” та сільському господарстві, підкреслюючи важливість землеробства. Аналогічно до попередників дана економічна школа категорію ризик не розглядала.

У другій половині XVIII ст. відбулося становлення класичної політичної економії, погляди якої стосувалися проблем, мотивів і стимулів господарської діяльності людини, питань свободи та конкуренції на ринку. Теоретичні основи дослідження природи економічного ризику закладені в класичних трудах А. Сміта, А. Пігу, Й. Шумпетера, А. Маршала, Дж. М. Кейнса.

Отже, розглянемо бачення представників класичної школи з приводу розуміння категорії ризику. Так, А. Сміт висловлював думку, що “Природа прибутку виразно не виписана: в одних місцях вона трактується як результат продуктивності капіталу, в інших – як винагорода за його послуги і ризик” [12, с. 17]. Сміт А. відмітив, що досягнення навіть звичайної норми прибутку завжди пов’язано з більшим або меншим ризиком. Відомо, що отримання прибутку підприємцю не гарантовано. Винагородою за затрачені ним час, зусилля та здібності може бути як прибуток, так і збиток [15, с. 127].

Шумпетер І. у праці “Теорія економічного розвитку (дослідження підприємницького прибутку, капіталу, відсотків та циклу кон’юнктури)” зазначає, що підприємець проявляє готовність йти на ризик в умовах невизначеності, оскільки *поряд з ризиком втрат існує можливість додаткових доходів*. Якщо ризики не враховуються в господарському житті, тоді вони з однієї сторони, стають джерелом, збитків, а з іншої – прибутків. Науковець зазначав, що рівень доходності прямопропорційно залежить від рівня ризику.

В теоретичному аспекті проблема ризику почала розроблятися Дж. С. Міллем і Н.У. Сеніором. Вони визначали *в структурі прибутку підприємця відсоток ризику*, як частку на вкладений капітал, заробітну плату капіталіста і плату за ризик, як відшкодування можливих збитків, пов’язаних з підприємницькою діяльністю [5, с. 122]. Обґрунтовуючи необхідність “деякого запасу капіталу” для організації виробництва, Дж.С. Мілль говорив про сутність прибутку та відсотка: “Вони мають бути винагородою за “жертву” або “утримання” тих, хто може дозволити собі почекати появи кінцевого

продукту” [19, с. 100]. Таким чином, можна припустити, що класики аналізували категорію ризику як нерозривну складову капіталу та ринкових відносин. Саме це твердження дає можливість говорити про обліковий аспект теорії ризику, формування перших підходів до його теоретичного осмислення та практичного застосування. Плата за ризик (як елемент підприємницького доходу) передбачає можливість відшкодування витрат, пов’язаних з виникненням ризику в підприємницькій діяльності, що в свою чергу викликає необхідність формування резервів і фондів. Отже, в даному твердженні обумовлюється можливість резервування частини прибутку підприємця.

Подальшого розвитку теорія ризиків набула в роботах неокласиків: найзначніші дослідження в цьому напрямі було здійснено А. Маршалом, який розклав *прибуток*, подібно до класиків на *заробітну плату управлінцям, відсоток за капітал і плату за ризик*. Він стверджував, що існує частина вартості, пов’язана з можливими втратами, викликаними непередбаченими змінами ринкових цін, надмірною спрацьованістю обладнання або ризиком внаслідок катастроф.

Маршал А. звертав увагу на те, що після багатовікового підпорядкування індивіда традиціям та суспільству, люди тільки почали отримувати свободу. “Отримав її енергійні, але не освічені підприємці почали рухатися, не розбираючи дороги, зловживаючи та часто наносячи втрати іншим людям. Але ця занадто велика жорстокість вільного підприємництва протиприродна та тимчасова. Новий суспільний лад можна та необхідно реформувати, щоб більш повно використовувати переваги вільного виробництва та в той же час зменшувати негативні сторони” [11, с. 171]. Таким чином, вчений пропонував регулювати та коригувати діяльність вільного підприємництва, що можна трактувати як заклик до управління ризиками підприємницької діяльності.

Отже, заслуга класичної школи у розвитку “теорії ризиків” полягає у тому, що її представники сформували в економічній думці три підходи до ризику: 1) ймовірнісний (Дж. Мілль, Н.У. Сеніор, А. Сміт, Й. Шумпетер); 2) доходний (А. Маршал, А. Пігу), 3) управлінський (А. Бачкай, В. Макаренко). Набуті знання стали базовими для подальших досліджень та аналізу категорії “ризик” в цілому.

У кін. ХІХ на поч. ХХ ст. за обставин, які склалися в галузі страхування та математики, польський професор В. Варкалло стверджував, що термін “ризик” вперше здобув ранг наукової категорії у страховій теорії, а вже значно пізніше поширився на економічну теорію та визначався як *фактор підвищення норми прибутку підприємця*, як підстави виникнення права на одержання прибутку, а інколи навіть як чинник виробництва. Хоча в цей же період зростання питомої ваги ризиків, викликаних науково-технічним прогресом, призвело до розповсюдження явища ризику в багатьох сферах діяльності людини, а не лише існування ризику в страхуванні. Тому чеський теоретик Я. Дангель не

погоджувався з думкою В. Варкалло та заперечував страхове походження терміну “ризик”. Він стверджував, що ризик передусім походить із загальнонаукових дисциплін: філософії та економічної теорії [10, с. 16-17].

Найпоширенішим, але й найсуперечливішим у теорії ризику є погляд щодо ототожнення ризику з непевністю. Необхідними передумовами виникнення ризику є: наявність невизначеності та зацікавленості особи, яка приймає рішення, в результатах. Тотожність “ризик-невизначеність” є важливою для розуміння ризику. Невизначеність – це широке поняття, яке означає неоднозначність, відсутність повного знання про результати та умови рішення [20]. Поняття невизначеності було запроваджене В. Гейзенбергом у 1927 році через відоме співвідношення невизначеностей для фізики мікрочастинок: неможливо абсолютно точно визначити декілька параметрів (наприклад, координату і швидкість) мікрочастинки. Більш точне визначення одного параметру позначається на точності іншого.

Вузький понятійний зв'язок між ризиком і непевністю впливає з того, що ще економісти неокласичної школи протягом тривалого часу замість терміна “ризик” вживали термін “непевність”. Проблему співвідношення непевності та ризику розглядав польський вчений О. Ланге, беручи за приклад підприємство, яке діє в умовах непевності й прибуток якого є змінною випадковою, як це і трапляється на практиці. З метою отримання більш точних значень О. Ланге вводить кількісний показник - коефіцієнт непевності, який розраховується як змінна випадкова при певній імовірності. Невимірна непевність, за визначенням О. Ланге, набирає характер “абсолютної непевності”.

Інший польський вчений Я. Зеленецький робить спробу пояснити походження ризику з позиції корисності людської діяльності. Він стверджує, що навіть невелика вартість результату, який оцінюється як дуже імовірний, може за умови очікування корисності чи економічної ефективності - спонукати до діяльності. Разом з цим, навіть, значна вартість очікуваного результату, який оцінюється з малою імовірністю, може виявитися недостатньою для того, щоб спонукати до такої діяльності [10, с. 20].

Отже, невизначеність стала фундаментальним фактором у природничих науках, а також основою для розуміння економічних процесів, пов'язаних з природою людини та непередбачуваністю результатів наукового прогресу, який визначає умови сучасного господарювання.

Хейне П. в своїй праці “Економічний образ мислення” відмічає, що прибуток виникає “з причини невизначеності, за відсутності якої все, що відноситься до отримання прибутку, було б широко відомо, всі можливості його отримання були б повністю використані і, як результат цього, прибуток всюди дорівнював би нулю”. Таким чином, при відсутності невизначеності будь-які різниці між виручкою та витратами будуть усунені в процесі конкуренції, тоді прибуток стане дорівнювати нулю. В дійсності, у світі, який постійно

змінюється, а отже, є невизначеним, таких випадків не виникає [15, с. 128]. Важливо зазначити, що підприємець в праві частково перекласти ризик на інших суб'єктів економіки, але повністю уникнути його він не може. Справедливо вважається, що для отримання економічного прибутку підприємець обов'язково повинен свідомо прийняти ризиковане рішення.

Стосовно наукової дискусії навколо обґрунтованості визначення поняття “ризик” через “непевність”, яка існує вже більш як сто років – першу спробу висвітлити економічний аспект ризику з цієї позиції зробив американський вчений А. Віллетт (“Економічна теорія ризику і страхування”, 1901). У своїх поглядах він виходив з принципу детермінізму: всі очевидні явища, в тому числі й випадкового характеру, обов'язково є здетермінізованими явищами причинно-наслідкового характеру і тому виступають як наслідки інших явищ-причин. Саме тому ефект випадковості окремі явища справляють через недостатнє пізнання причин їх походження. Внаслідок цього у людей виникає суб'єктивний стан непевності [10, с. 17]. Така орієнтація ризику на непевність не отримала належного теоретичного підтвердження, тому що непевність сприймалася щонайменше у трьох значеннях: 1) непевність об'єктивна; 2) непевність психологічна (суб'єктивна); 3) непевність, яка виникає у процесі прийняття рішень.

Майже одночасно з А. Віллетом також була здійснена спроба американським економістом, представником неокласичної школи Ф. Кнайтом розмежувати поняття ризику та непевності (“Ризик, непевність, прибуток”, 1921). Він стверджував, що ризик - це лише така непевність, яку можна технічно оцінити і виміряти [10, с. 17-18]. При цьому методом вимірювання був розрахунок (визначення) імовірності. Залежно від точності розрахунку він виділяв математичну (ап'юріорну), статистичну (апостеріорну) імовірність та імовірність експертної оцінки (естімаційну). Згідно з теорією Ф. Кнайта про ризик можна говорити лише тоді, коли результат будь-якої діяльності можна визначити за допомогою хоча б одного з трьох названих методів розрахунку імовірності. Якщо ж цього зробити неможливо, то результат залишається на рівні непевності.

Поведінка підприємця, згідно неокласичної теорії ризику, обумовлена концепцією граничної корисності, згідно якої для підприємця достовірний прибуток того ж очікуваного розміру, але пов'язаний з можливими коливаннями, менш цікавий [14, с. 166]. Подальший розвиток неокласичної теорії ризику продовжили в своїх працях угорські економісти Т. Бачкаї, Д. Мессен та інші. Сутність ризику вони узагальнюють в можливості відхилення від цілі заради досягнення якої приймалося рішення [6, с. 213].

Спробу наукового оформлення історичного досвіду одного з видів ризику – кредитного ризику – зробив у XIX ст. академік Петербурзької Академії наук

Д. Бернуллі, який у математичній формі відобразив той факт, що для поміркованої людини привабливішим є гарантоване отримання в азартній грі 10 тис. дукатів, ніж гра в “орлянку”, в якій можна отримати 20 тис. дукатів або не отримати нічого з однаковою ймовірністю. Аналізуючи “петербурзький парадокс”, Д. Бернуллі дійшов висновку, що в ризикованих операціях слід максимізувати несподіваний виграш, а сподівання корисності виграшу [21].

Наступний етап розвитку теорії сподіваної корисності почався в 1931 р. та був пов’язаний з працями Ф. Рамсея, який заклав основу аксіом для сподіваної корисності, що базувалася на суб’єктивній імовірності. Вагомий внесок у розвиток ідей суб’єктивної ймовірності здійснив Н. Фінетті (1937 р.). Поряд з цим, розвивалася теорія корисності для детермінованих ситуацій, розроблена в XIX ст. І.С. Джевонсом, К. Менгером, Л. Вальрасом і доповнена на початку 20-х рр. XX ст. Ф. Еджуортом, І. Фішером, В. Парето та українським економістом Є. Слуцьким [21]. Всі дослідження вищепереахованих вчених створили середовище для наукового обґрунтування ідеї сподіваної корисності Д. Бернуллі. В свою чергу Дж. Нейман та О. Моргенштерн запропонували конструкцію простої лотереї: ситуація з двома наслідками, кожен з яких настає з певною ймовірністю. Дану концепцію прийнято вважати атомом ризику, а також – теорією ризику у сучасному вигляді [20].

Одне з перших трактувань підходу до виміру ризику запропонував М. Фрідмен, який розглядав проблему розрахунку (оцінки) рівня ризику крізь призму теорії корисності. Вчений зазначав, що в умовах спадної корисності та наявності ризику звичайні принципи максимізації не можуть бути використані, оскільки необхідна певна податкова плата у вигляді компенсації за фактор ризику. Рішення, пов’язані з ризиком М. Фрідмен класифікував як: 1) невеликий ризик, пов’язаний із заздалегідь відомим результатом; 2) помірний ризик без великих доходів і витрат; 3) великий ризик, пов’язаний із великими доходами або збитками. Він виходив із припущення, що економічна одиниця має певну систему переваг, яка може бути описана функцією, що дає чисельні значення різним альтернативам [9, с. 117].

Наступною важливою подією, яка вплинула на розвиток категорії “ризик” було дослідження американського економіста Ф. Найта, який запропонував принципово нове трактування ризику. На його думку, ризик – це *не просто матеріальні збитки, а наслідок невизначеності прибутку*. Концепція Ф. Найта стала першим кроком до розроблення сучасної теорії фінансового ризику, головна мета якої оптимізація функції ризику [5, с. 122].

Однак, *сучасна теорія ризику* була запропонована відомими західними економістами Г. Маркевичем і В. Шарпе. Основна ідея Г. Маркевича полягає у тому, що учасники фінансового ринку мають дві мети: по-перше, підвищення рівня очікуваного доходу; по-друге, зниження рівня ризику ступенем невизначеності доходу. Розв’язання цих двох завдань можливе лише за умови

створення ефективного інвестиційного портфеля для даного фондового ринку у єдиному варіанті. Саме Г. Маркевич запропонував вважати показником рівня ризику відхилення очікуваного значення випадкової змінної (прибутку) від її середнього значення – варіацію та стандартне відхилення [5, с. 122].

Теорію Г. Маркевича розробляв В. Шарпе, який у середині 60-х рр. минулого століття оприлюднив свою “модель цін ринку капіталів”. Принциповим внеском В. Шарпе у “теорію ризиків” був розподіл загального ризику на дві умовні частини: систематичний ризик, як наслідок загальноекономічних зрушень, і специфічний, як результат господарської діяльності окремого підприємства [5, с. 122]. Отже, погляди вчених-економістів були ґрунтовані на розробках у галузі математики та страхування, розвивалися та вдосконалювалися на економічному підґрунті.

Якщо розглянути розвиток теорії ризиків у Радянському Союзі [15, с. 233-235], то у 20-ті рр. минулого століття поняття “ризик” було нормативно закріплене рядом законодавчих актів СРСР стосовно виробничої та раціоналізаторської діяльності, та вже в середині 30-х рр. ризик стає буржуазною категорією, яка неприйнятна соціалістично-плановій економіці. Сформувався стереотип поступового відмирання ризику, оскільки в процесі планового виробництва не існувало елементів невизначеності, а отже, з часом поняття “ризик” зникло зі сторінок енциклопедій, наукових статей і спеціалізованої літератури. Ризик як економічна категорія оголошувалась такою, яка не може бути застосована до соціалістичної системи, заперечувались дослідження та відомі розробки в області вивчення й аналізу ризику. Таким чином, ризик повністю відносився до явищ капіталістичного господарювання. Ігнорування проблем ризику доходило до того, що поняття “ризик” навіть не включалось в енциклопедію “Політичної економії”, у Філософську енциклопедію, в останні видання “Великої радянської енциклопедії”, у словник “Науково-технічного прогресу” та “Радянський енциклопедичний словник”. Поняття ризику пояснювалось лише в тлумачних словниках російської мови.

У СРСР, Китаї, Кубі, В’єтнамі, Північній Кореї, Чехословаччині, Румунії та Монголії функціонувала класична командно-адміністративна система управління економікою, за якої діяльність підприємств регламентувалася зверху. Така система управління постійно демонструвала свою неефективність. Час від часу здійснювалися спроби її реформування, але без зміни основ функціонування. Згідно з цим, політичні та економічні догми не давали можливості уникнути жорсткого централізованого управління і, тому, всі спроби запровадження елементів ринкових відносин та самостійності підприємств, зазнавали невдачі. Крах командно-адміністративної системи був наслідком корінної розбіжності між комуністичною ідеєю та прагненням людини до економічної свободи [18, с. 18].

В країнах, де панувала система авторитарного капіталізму (Німеччина, Чилі, Південна Корея, Греція та Індонезія), складна ситуація гальмувала їх економічний

розвиток та не сприяла визнанню категорії ризику через відсутність свободи дій суб'єктів господарювання. Можна провести паралель, між військово-тоталітарним управлінням і командно-адміністративною системою, у відношенні до економіки та неприпустимості існування категорії ризик.

Таким чином, важлива економічна категорія на багато десятиріч майже зникла з поля зору науки та практики управління економікою. У часи панування жорсткої командно-адміністративної системи категорія ризику існувала, проте було заборонено її досліджувати, як й інші економічні явища, наприклад, банкрутство. І, лише в процесі формування ринкової економіки, ризик знову “заявив” про себе, хоча об'єктивно він і не зникав. Досвід розвитку багатьох країн показує, що ігнорування або недооцінювання господарського ризику при розробці тактики і стратегії економічної політики, прийнятті рішень стримує розвиток суспільства, науково-технічного прогресу, спонукає економічну систему до “застою”.

Інша ситуація спостерігалась в США, де починаючи з великої депресії 30-х рр. посилилась роль уряду в регулюванні економічних і соціальних відносин. Втручання держави пояснюється необхідністю нейтралізації впливу на ринкові відносини [18, с. 18]. У США значну увагу приділяли питанням розуміння, прогнозування та управління ризиками. Тривалий час у країні функціонувала спеціальна служба ризику при Конгресі США (розгляд технологічних і регулюючих методів зниження ризику, соціальних, економічних і етичних основ різних альтернатив). Відзначалося, що однією з важливих проблем були необхідність впровадження наукових засад і принципів його оцінювання. Американські корпорації переконалися, що військово-політичні методи, що традиційно використовувалися урядом для захисту їх економічних інтересів, не приносять бажаних результатів. Стало очевидним, що необхідно застосовувати більш ефективні інтелектуальні засоби захисту, які допомагали б точніше передбачати небажані події в політичній та економічній сферах та оцінювати наслідки їх настання [5, с. 120].

На поч. ХХ ст. у більшості країн світу виникла нова форма організації капіталу – корпоративний капітал. Внаслідок цього в 30-40-х рр. ХХ ст. в економічно розвинутих країнах почали розмежовувати функції володіння та управління капіталом. Як правило, управління виробничо-господарською діяльністю більшості фірм Заходу здійснювали наймані управлінці, які не були їх абсолютними власниками. Це стало передумовою оголошення ХХ ст. “століттям революції управлінців” [18, с. 18]. Ці факти викликали появу ризик-менеджменту як специфічного напрямку управління, який включає закономірності, принципи та інструментарій виявлення, оцінювання й управління ризиком, що відображає характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами господарювання об'єктивно наявних невизначеностей, конфліктностей, іманентних процесів

оцінювання, управління об'єктами ризику, які обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями [8, с. 16].

У розвинених країнах у другій пол. ХХ ст. проблема управління ризиками стала актуальною у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу. Це явище почали вивчати статистики, економісти, юристи, математики. Сформувались наукові теорії: ігор, ймовірностей, дослідження операцій, катастроф, ризику. Поняття ризику з'явилося у військових, економічних, демографічних, медичних, біологічних, правових дисциплінах [16, с. 207].

Отже, наукові уявлення щодо ризику склалися поступово. Прослідкувавши процес становлення та розвитку теорії ризиків, пропонуємо наступну періодизацію (табл. 1), яка характеризує чинники, що вплинули на виникнення нової віхи розвитку; особливості періоду; проблеми з якими зіткнулося суспільство в цей час; значення періоду та його вплив на подальший розвиток теорії. Наведена періодизація відображає тісний зв'язок між періодами і не суперечить розумінню розвитку категорії ризику в цілому.

На особливу увагу заслуговують напрями дослідження д.е.н. В.В. Вітлінського, який підкреслює, що специфіка розвитку сучасного наукового знання робить можливим і *необхідним подальше проведення системних філософсько-соціально-економічних досліджень ризику*, які можна розглядати як подальший розвиток ризикології, на основі принципів синергетики та системного підходу. Вітлінський В.В. зосереджує увагу на тому, що ризик необхідно досліджувати як системоутворюючу складову економічної теорії та практики господарювання на всіх рівнях ієрархії управління економічними системами.

Активізація інтересу до прояву ризику в сфері господарювання, пов'язана з проведенням економічних реформ, які вносять в підприємницьку діяльність додаткові елементи невизначеності, розширюють зону ризикованих ситуацій. В цих умовах виникає невизначеність та невпевненість в отриманні очікуваного кінцевого результату, а отже, і зростає рівень економічного ризику. Економічні перетворення, що проводяться в Україні, характеризуються ростом числа підприємницьких структур, створенням ряду нових ринкових інструментів. У зв'язку з процесами демонополізації та приватизації держава правомірно відмовилась від ролі єдиного носія ризику, переклавши всю відповідальність на підприємницькі структури. Значне зростання кількості збиткових підприємств дозволяє зробити висновок, що без врахування факторів ризику в господарській діяльності неможливо обходитися, без цього стає складним отримання адекватних реальним умовам результатів діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, на основі проведеного дослідження було визначено, що у вітчизняній економічній

науці, та безпосередньо в бухгалтерському обліку, практично відсутні загальноприйняті теоретичні положення про ризик, фактично не розроблені методи оцінки ризику, які можна застосувати до тих чи інших господарських ситуацій та видів економічної діяльності, відсутні конкретні рекомендації стосовно шляхів і методів зменшення або уникнення ризиків господарської діяльності. Винятки становлять розробки у сферах страхування та банківської справи. Теоретичні дослідження та практичний досвід переконують, що ризик – це досить широке поняття, специфічний предмет наукового дослідження, який розглядається в різних наукових сферах. На основі результатів дослідження економічної теорії та теорії фінансів можливо прослідкувати і бухгалтерський аспект даного питання, здійснити опрацювання теоретичних основ ризику, який виникає в системі бухгалтерського обліку з метою узагальнення даних і формування практичних підходів до відображення його на рахунках бухгалтерського обліку.

Дослідження теорії ризиків надало можливість встановити момент виникнення ризиків як явища в діяльності суспільства, виникнення категорії ризику в економічних науках та безпосередньо визначити місце ризиків у бухгалтерському обліку. Встановлено, що у вітчизняному бухгалтерському обліку, так як і у всій системі економічних наук, за радянських часів категорію “ризик” не визнавали. За умов ринкових відносин категорія ризик набула значної актуальності; з’явилася наука з управління ризиками діяльності компаній, а так як система бухгалтерського обліку виконує певні функції (забезпечує виконання методів обмеження, запобігання, управління ризиками) ризик-менеджменту, то питання обліку ризиків діяльності в сучасних умовах господарювання стає дедалі актуальнішим і потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Альгин А.П.* Риск и его роль в общественной жизни. – М.: Мысль, 1989. – 187 с.
2. *Бережанська Н.І.* Економічний ризик у суспільстві // Фінанси України – 2003. – № 8. – С. 74-76.
3. *Васюренко О.В., Таран О.В.* Ризик як складова економічних процесів // Фінанси України – 2005. – № 7. – С. 68-74.
4. *Вітлінський В.В.* Концептуальні засади ризикологія у фінансовій діяльності // Фінанси України. – 2003. – №3. – С. 3-9.
5. *Вітлінський В.В.* Ризик як комплексне поняття // Фінанси України. – 2003. – №5. – С. 122-127.
6. *Вітлінський В.В., Наконечний С.І.* Ризик у менеджменті. – К.: ТОВ “Борисфен-М”, 1996. – 336 с.

7. *Вощанова Г.П., Година Г.С.* История экономики: Учеб. пособие – М.: ИНФРА-М, 2003. – 232 с.
8. *Догиль Л.Ф.* Управление хозяйственным риском: учебное пособие. – Мн.: Книжный Дом, Мисанта, 2005. – 224 с.
9. *Ивин Л.Н., Иванюков А.С.* Введение в финансовый менеджмент. – К.: ИСИО, 1994. – 133 с.
10. *Клапків М.С.* Питання етимології економічного ризику // Фінанси України. – 2001. – № 4. – С. 14-20.
11. *Куликов Л.М.* Основы экономических знаний: Учеб. Пособие. М.: Финансы и статистика, 1998. – 272 с.
12. *Левита Р.Я.* История экономических учений: Полный курс в кратком изложении. – М.: Инфра, 2002. – 224 с.
13. *Маздоров В.А.* История развития бухгалтерского учета в СССР (1917-1972). – М.: “Финансы”, 1972. – 318 с.
14. *Первозванский А.А., Первозванская Т.Н.* Финансовый рынок: расчет и риск. – М.: Инфра-М, 1994 – 245 с.
15. *Райзберг Б.Г.* Азбука предпринимательства. - М.: Экономика, 1995 – 333 с.
16. *Сенейко Ю.* Сучасні підходи до трактування категорії “ризик” // Регіональна економіка. – 2006. – № 1. – С. 206-211.
17. *Фінансовий менеджмент: Навчальний посібник: Курс лекцій / За ред. проф. Г.Г. Кірейцева.* – Житомир: ЖІТІ, 2001. – 432 с.
18. *Хміль Ф.І.* Основы менеджменту: Підручник. – К.: Академвидав, 2005. – 608 с.
19. *Юхименко П.І., Леоненко П.М.* Історія економічних учень. – К.: видавництво А.С.К., 2002. – 218 с.
20. http://www.financial.kiev.ua/theory/Fynansovye_rysky/.
21. <http://www.probusiness.in.ua/kb/management/practice/projects/areas/risk/>.
22. *Kaczmarek T.* Ryzyko i zarzadzanie ryzykiem. – Warszawa: Centrum Doradztwa i Informacji Difin, 2006 r. – 378 s.

Таблиця 1. Етапи розвитку теорії ризику

Назва етапу	Фактори, які вплинули	Особливості етапу	Значення етапу	Проблеми
I Етап. Зародження категорії “ризик” (з моменту виникнення товарно-грошових відносин до кінця VI ст.)	1) розвиток виробництва, поява майстерень; 2) писемність – дала змогу фіксувати факти господарського життя та проводити аналіз, хоча вона більше слугувала не як засіб аналізу, а як засіб контролю	Поява ризиків: стихійного лиха, ризик псування цінностей, недоотримання прибутку (банкрутства). Категорію ризику не виділяють, проте інтуїтивно присутність ризику відчувається	Стимулює початок вивчення категорії ризик	Відсутність розуміння категорії “ризик”, аналізу негативних результатів діяльності інших конкурентів
II Етап. Становлення категорії “ризик” (кін. VI – серед. XVIII ст.)	1) розвиток виробництва; 2) укрупнення суб’єктів господарювання	Ускладнення процесів управління, аналізу та контролю, спричинило формування більш широкого кола ризиків: виробничого, технологічного, майнового, операційного, кредитного	Змушує замислюватися над необхідністю виокремлення окремої категорії “ризик”	Відмінність розуміння категорії ризику, не здійснюється аналіз та управління ризиками
III Етап. Дослідження категорії “ризик” (серед. XVIII ст. – серед. XX ст.)	Накопичення достатньої кількості знань	Поява шкіл економічної думки	Перші дослідження категорії ризику в працях А. Маршала, Дж. С. Мілля, Дж. М. Кейнса та інших. Перші спроби аналізу сутності ризику для розуміння категорії. 1) меркантилізм – категорія ризик не розглядалася; 2) школа фізіократів – категорію ризик не розглядала взагалі; 3) класики – А.Сміт, Й. Шумпетер – аналізували категорію ризику в невід’ємному зв’язку з ринковими відносинами та капіталом, але розглядали дану категорію як нерозривну складову; Дж. С. Мілля – розклав прибуток на складові і визначив в ньому категорію ризик; 4) неокласики – А. Маршал – аналогічно розклав прибуток, закликав до управління ризиками; 5) Ф. Найт – оптимізація функції ризику; 6) сучасна теорія ризику – Г. Маркевичі В. Шарпе – запропонували здійснювати оцінку ризику за допомогою використання статистичних даних і розрахунків	
IV Етап. Ігнорування категорії “ризик” (серед. XX ст. – кін. XX ст.)	У капіталістичних країнах розпочався розвиток прогнозування майбутніх результатів діяльності, що вимагало врахування ризиків. Командно-адміністративна система – не визнавала категорії ризику через відсутність свободи дій суб’єктів господарювання. Формування стереотипу щодо поступового відмирання ризику як явища		Розвиток ризик-менеджменту з метою ефективного управління діяльністю суб’єктів господарювання. В країнах командно-адміністративної системи категорія на багато десятиріч майже зникла з поля зору науки та практики управління економікою	
V Етап. Піднесення у дослідженні теорії ризиків (з кін. XX ст. до наших часів)	Функціонування суб’єктів господарювання в умовах ринкових відносин викликає необхідність врахування ризиків діяльності. Виникнення корпоративного капіталу. XX століття оголошується “століттям революції управління”		Досліджуються фактори, що спричиняють ризики, проводиться ідентифікація, оцінка й аналіз ризиків з метою формування заходів управління ними. Виникнення науки ризикології, яка за допомогою постулатів та аксіом надає ґрунтовне пояснення категорії “ризик”	